DOI: 10.31648/pw.12126

Edyta Manasterska-Wiącek
ORCID: http://orcid.org/0000-0003-4998-9668
Maria Curie-Skłodowska University in Lublin

JAK HILARY ZOSTAŁ WALĄ. PRZEMIANA GENDEROWA W PRZEKŁADACH WYBRANYCH WIERSZY DLA DZIECI NA JĘZYK ROSYJSKI

How Hilary became Wala: Gender transformation in selected Polish children's poems translated into Russian

Abstract: The aim of this article is a comparative study of five Polish children's poems and their translations into Russian in which the characters are gender-differentiated in the original and in the translation. The analysis focuses on the consequences of such solutions and their impact on the meaning of the poems and their reading reception. Although the modifications introduced by the translators are not always significant, as shown in one example, in other cases characters constructed in this way are assigned different characteristics in both languages due to their gender, in accordance with gender stereotypes in the culture of the original and the translation. This, in turn, has the effect of changing the meaning of the works under study and their reception.

Keywords: children's translations, cultural stereotypes, gender, translation, gender in translation

1. Wprowadzenie

Płeć stanowi jeden z najistotniejszych aspektów naszej tożsamości, który w znacznym stopniu wpływa na to, jak wyglądamy i zachowujemy się, jakie role społeczne pełnimy i jak jesteśmy postrzegani. Kształtuje nasze relacje z innymi oraz często determinuje nasze wybory życiowe. Dotyczy to zarówno każdego i każdej z nas, jak i postaci fikcyjnych, ludzkich oraz antropomorfizowanych, kreowanych w literaturze pięknej, których odbiór przez pryzmat płci i właściwości przypisywanych im kulturowo i społecznie jest nieunikniony.

Skoro płeć bohaterów i bohaterek utworów literackich jest tak istotna, to oczekujemy, że zostanie ona zachowana również w przekładzie na inne języki. O ile tak się przeważnie dzieje, o tyle w niektórych wypadkach tłumacz/tłumaczka podejmuje decyzję o zamianie postaci żeńskiej na męską i odwrotnie, co nie może nie wpłynąć na sens i recepcję utworu, w którym taka modyfikacja ma miejsce.

Język to tworzywo, które umożliwia zarówno tworzenie, jak i przenoszenie dzieła literackiego do innej kultury. To za jego pośrednictwem budowane są konkretne obrazy, które kształtują w wyobraźni odbiorców i odbiorczyń pojęcie o opowiedzianych historiach oraz o kreowanych bohaterach i bohaterkach. Jednak ów odbiór naturalnie związany z indywidualną oceną, podlega w niezwykle silny sposób budowanym w danej społeczności schematom związanym ze stereotypami, m.in. płciowymi.

W niniejszym artykule badam wybrane wiersze dla dzieci, w których postacie są zróżnicowane płciowo w oryginale i w przekładzie[1]. Przegląd konsekwencji tego typu rozwiązań dla czytelników i czytelniczek czynię celem niniejszych rozważań. Badanie jest oparte na pięciu przekładach wierszy Juliana Tuwima i Jana Brzechwy na język rosyjski. Przyjrzę się utworom:

- Jan Brzechwa, *Kwoka – Очень вежливый Индюк*, tłum. B. Zachoder;
- Jan Brzechwa, *Kuma – Кум*, tłum. A. Samsonow;
- Jan Brzechwa, *Koza – Козёл и коза*, tłum. A. Samsonow;
- Julian Tuwim, *Okulary – Где очки?*, tłum. S. Michałkow;
- Julian Tuwim, *Ptasie plotki – Птичий двор*, tłum. S. Michałkow[2].

Zanim przejdę do omówienia polskich oryginałów wierszy i ich rosyjskich wersji, kilka uwag poświęcę stereotypom związanym z płcią, ponieważ to one odgrywają pierwszoplanową rolę w odbiorze badanych utworów.

2. Stereotypy płciowe (genderowe)

Przekonania społeczno-kulturowe o specyficznych cechach kobiet i mężczyzn, czyli stereotypy płciowe, są głęboko zakorzenione w naszej świadomości. K. Olechnicki i P. Załęcki definiują pojęcie *stereotyp* jako konstrukcję myślową, powszechną wśród członków danej grupy społecznej, opartą „na schematycznym i uproszczonym postrzeganiu rzeczywistości (zjawisk społecznych, kulturowych lub pewnej kategorii osób) (Olechnicki | Załęcki 2011). J. Bartmiński wskazał, że

> istotną cechą stereotypu semantycznego jest nieprecyzyjna subiektywna generalizacja, tj. nieuprawnione logicznie przypisywanie jakiejś właściwości wszystkim obiektom gatunku określonego za pomocą danej nazwy (2009, 90-91)[3].

---

1 O kategorii gender widzianej z innej perspektywy, tłumaczeń feministycznych, zob. monografia Majkiewicz 2011.

2 Nie są mi znane badania konfrontatywne polsko-rosyjskie w takim ujęciu w kontekście stereotypów genderowych na gruncie polskiego przekładoznawstwa.

3 Pojęcie stereotypów w badaniach szczegółowych – diachronii, synchronii, tu: w leksykologii, tekstologii, zob. Dyoniziak 2011, 139-144.

Jak stwierdza S. Królikowska, płeć jest cechą uniwersalną i łatwo identyfikowalną, stąd jest wyjątkowo podatna na tworzenie stereotypów:

> Stereotypy będąc zespołem uproszczonych o sztywnych przekonań na temat osobistych atrybutów grupy osób czy kategorii społecznych, np. kobiet czy mężczyzn, jako stereotypy płci opisują przekonania, że szczególne zachowania charakteryzujące jedną płeć, nie odnoszą się do drugiej (2011, 388).

Koncepcję 'gender' wprowadziła do socjologii ponad pół wieku temu A. Oakley. Autorka *Sex, gender and society* poza zwróceniem uwagi na to, że tożsamość płciowa kobiet i mężczyzn nie jest zdeterminowana tylko przez cechy biologiczne konkretnej płci, ale jest też kształtowana przez narzucane w danej kulturze modele męskości i kobiecości, wzory zachowań, role i normy społeczne, podkreśla, że podział taki wiąże się ze społeczną nierównością (1972, 4-22; zob. też: Eckert | McConnell-Ginet 2007).

Stereotypy genderowe odzwierciedlone są w słownictwie, tekstach utrwalonych, takich jak frazeologizmy, przysłowia i porzekadła. Mogą mieć one charakter zarówno pozytywny, jak i negatywny. Jak wynika z badań prowadzonych na podstawie tekstów kultury, kobiety na poziomie aksjologicznym i semantycznym wypadają w polszczyźnie mniej pozytywnie niż mężczyźni (Karwatowska | Szpyra-Kozłowska 2005, 40 i n.). R. Łobodzińska (1994, 184) stwierdza, że kultura europejska jest kulturą męską, co wpływa na fakt, że negatywny stereotyp jest w polszczyźnie silniejszym elementem w przypadku językowego obrazu kobiety. Warto przytoczyć konkretne przykłady negatywnego wartościowania kobiet i mężczyzn w obszarach istotnych dla przedstawionych tu analiz.

W ramach stereotypów negatywnych kobietom zarzuca się m.in. gadatliwość. Jak pisze J. Szpyra-Kozłowska, są to *szczebiotki, klekotki, trajkotki*[4]. Gadatliwość kobiet poświadczają liczne przysłowia i porzekadła:

(1) Kobieta bez mowy, to jak sadzawka bez wody.
(2) Babskie gadanie.
(3) Gadatliwa jak kura na kurniku.
(4) Miele językiem jak baba itd.

W analizowanych przeze mnie utworach zaznacza się ponadto stereotyp kobiety plotkującej, obgadującej innych, znajdujący swoje odzwierciedlenie w przykładowych paremiach:

(5) Baba babę całuje, a za oczy obgaduje.

---

[4] Gadatliwość kobiet omawia Szpyra-Kozłowska 2024, 257-288. Przeprowadzone przez autorkę badania nie potwierdzają funkcjonującego w kulturze stereotypu.

(6) Gdy kobieta zaczyna plotkować, lepiej przygotuj się na wiatr informacji.
(7) Plotkująca kobieta to jak gazeta, zawsze ma coś do przekazania itd.

Mężczyzna jest stereotypowo w kulturach słowiańskich ukazywany raczej w pozytywnym świetle. Jest mądry, inteligentny, myśli logicznie. Wystarczy zestawić takie formacje: *męska rozmowa* vs. *babskie gadanie*, *na chłopski rozum* vs. *babska logika*, w których to właśnie kobieta ukazywana jest w pejoratywnym świetle, a rzeczownik *kobieta* jest używany w prześmiewczych kontekstach. Nie można jednak pominąć jednego z paradygmatów mężczyzny, silnie zakorzenionego w świadomości społecznej – jako jednostki podporządkowującej sobie świat, kobiety oraz dzieci, agresywnej, dążącej do władzy nad innymi, próbującej dominować nawet nad mężczyznami. W takim stereotypie eksponowane są zwłaszcza męski rozum i siła fizyczna, tłumione natomiast emocje i wrażliwość (Olejniczak 2018, 106)[5]. Dominację mężczyzn widać chociażby w przysłowiach *Pan każe, sługa musi*; *Chłop żywemu nie przepuści*, we frazeologizmach *pan i władca*, *pan życia i śmierci* czy w słowach pochodzących od leksemu *pan*: *panować*, *panoszyć się*.

Stereotypizacji podlega też wiek człowieka. Starość jest w tym kryterium oceniana raczej negatywnie, zwłaszcza sprawność i inteligencja ludzi starszych (Tomaszewska-Hołub 2019, 92) (*Starość nie radość, młodość nie wieczność. Młodość leniwa, starość płaczliwa. Młody może umrzeć, a stary musi*). Nie oznacza to, że zaawansowany wiek nie jest wartościowany pozytywnie. Aktywność, zaangażowanie w hobby, akceptacja siebie i innych budują pozytywny wizerunek ludzi starszych (*Stary ale jary. Starość to druga młodość. Starość to nie choroba. Starość to druga młodość*). Aktywność ludzi w zaawansowanym wieku przybiera różne formy – rodzinną, społeczną, ale też ruchową czy rekreacyjną (Świderska | Kapszewicz 2015, 192)[6].

3. Badanie wybranych wierszy i ich przekładów

Zasadniczym badanym tu problemem jest wpływ zamiany płci postaci (z żeńskiej na męską lub odwrotnie) w tłumaczeniach na kształtowanie ich obrazów oraz poprzez to na sens utworów w kontekście stereotypów genderowych.

---

5 https://www.niebieskalinia.pl/aktualnosci/aktualnosci/orzech-osiol-i-niewiasta-czyli-stereotypy-plci-w-przy-slowiach.

6 Stereotypowe skojarzenia funkcjonujące w kulturach bliskich, jak polska i rosyjska, nie różnią się, w związku z czym nie przytaczam pokrewnych przykładów w języku analizowanych przekładów. Kilka przywołuję przy okazji szczegółowego omówienia konkretnych wierszy.

Na początek spójrzmy na poniższą parę tekstów[7]:

Jan Brzechwa, *Kwoka*

Proszę pana, pewna kwoka
Traktowała świat z wysoka
I mówiła z przekonaniem:
„Grunt to dobre wychowanie!”
Zaprosiła raz więc gości,
By nauczyć ich grzeczności.
Osioł pierwszy wszedł, lecz przy tym
W progu garnek stłukł kopytem.
Kwoka wielki krzyk podniosła:
„Widział kto takiego osła?!”
Przyszła krowa. Tuż za progiem
Zbiła szybę lewym rogiem.
Kwoka, gniewna i surowa,
Zawołała: „A to krowa!”
Przyszła świnia prosto z błota.
Kwoka złości się i miota:
„Co też pani tu wyczynia?
Tak nabłocić! A to świnia!”
Przyszedł baran. Chciał na grzędzie
Siąść cichutko w drugim rzędzie,
Grzęda pękła. Kwoka wściekła.
Coś o łbie baranim rzekła
I dodała: „Próżne słowa,
Takich nikt już nie wychowa,
Trudno... Wszyscy się wynoście!”
No i poszli sobie goście.
Czy ta kwoka, proszę pana,
Była dobrze wychowana?

Очень вежливый Индюк, tłum. Boris Zachoder

Объявился в доме вдруг
Очень Вежливый Индюк.
Раз по тридцать в день, не реже,
Он кричал:
– Эй вы, невежи!
Заходите, что ли, в гости –
Поучиться
Вежливости!
Я и сам, – кричал Индюк, –
Доктор Вежливых Наук,
И жена моя – пример
Замечательных манер:
Даже, когда спит она,
Видно, что воспитанна!
Не стесняйся ты, Осел!
Заходи, садись за стол!
Что же ты молчишь как рыба?
Говори: «Приду, спасибо!»
Ты не будь свиньей, Свинья. –
Ждет тебя моя семья!
Только раньше бы умыла
Ты свое свиное рыло!
Как ни бился он, однако
К Индюку никто не шел –
Ни Корова,
Ни Собака,
Ни Хавронья,
Ни Осел!
Посинел Индюк от злости:
– Не идут, нахалы, в гости!
Зря пропали все труды!
Все они – балды-балды!
И добавил с высоты своего величия:
– Не усвоили, скоты, правила приличия!

W zacytowanym wierszu niewychowana Kwoka rzekomo ucząca dobrych manier inne zwierzęta – osła, krowę, świnię i barana – została w przekładzie zamieniona na Indyka. Ten zaprasza, jak jego żeński pierwowzór, czworo różnych gości: krowę, psa, świnię i osła. Zastąpienie jednego ptaka innym o odmiennej płci nie wpływa na sens wiersza. Indyk, jak Kwoka, wywyższa się wobec zaproszonych gości, jest bezczelny i wulgarny, a zwracając gościom uwagę, sam zachowuje się niekulturalnie. W odbiorze tekstu uruchamia się stereotypowe myślenie, ale nie stereotypowe różnice w ocenie zachowania bohaterów obu wierszy. Można zrozumieć wybór tłumacza z racji istnienia w języku rosyjskim przysłów: *надуться как индюк*

[7] Przekładów wiersza jest więcej, bohaterką jest w nich kwoka, zob. «Воспитанная наседка», https://lit-ra.su/yan-bzhehva/vospitannaya-nasedka/, «Квочка», https://stihi.ru/2012/04/28/6303.

(‘nadymać się jak indyk’) – metafory używanej do opisania osoby, która stara się zyskać aprobatę i szacunek innych, ale w rzeczywistości, podstawą jej pewności siebie i dumy jest tylko pustka i próżność oraz – dla przykładu – *ничего не жди от индюка, который думает, что он орёл* (‘od takiego indyka, który myśli, że jest orłem, nie spodziewaj się niczego’) funkcjonującego w znaczeniu ‘nie warto spodziewać się czegoś wyjątkowego lub wartościowego od kogoś, kto nie ma realistycznego pojęcia o swoich możliwościach lub nieadekwatnie ocenia swoje umiejętności’.

Warto podkreślić, że relacja między stereotypami a przysłowiami ma charakter wzajemnej zależności – przysłowia powstają na bazie stereotypowych przekonań, a stereotypy jako uproszczone obrazy rzeczywistości są budowane m.in. na podstawie tego typu tekstów kultury[8].

W kolejnej parze utworów skutki zamiany płci postaci są już istotniejsze:

Jan Brzechwa, *Kuma*	*Кум*, tłum. Aleksiej Samsonow
Przy gumnie siedzi kuma I duma. Kum przyszedł: „Nie siedź przy gumnie, Przybliż się, kumo, ku mnie!” A kuma. Duma.	Сидел у гумна кум, Полон дум. Пришла кума: „‘‘Эй, на гумне, Иди, куманёк, ко мне!” А у кума – Дума.
O zmierzchu przyszli sąsiedzi: „A po co kuma tam siedzi? To wcale nie jest w porządku Tak dumać, i to przy piątku”. A kuma. Duma.	Пришли соседи под вечер, “Ты что, кум, лишился речи? Да всё ли у вас в порядке? Ты что, кум, уснул на лавке?” А у кума – Дума.
Zebrali się ludzie tłumnie, Stanęli wszyscy przy gumnie, Milicjant przyjechał z miasta, Już wieczór, już jedenasta, A kuma. Duma.	Сбежались в деревню люди, Глядят, что же дальше будет, Милицейский патруль въехал, Уж полночь, уж не до смеха. А у кума – Дума.
Kum jest po prostu w rozpaczy: „Wytłumacz mi, co to znaczy?” Już noc minęła, już dnieje, A kum nie pije, nie je, A kuma. Duma.	Просит кума, чуть не плачет: “Скажи мне, что это значит?”... Целую ночь, вот тебе крест, Кума не пьёт, не ест. А у кума Дума.
Już minął tydzień i drugi, Już miesiąc upłynął długi, Pół roku, rok minął cały I znowu żniwa nastały, A kuma. Duma.	Недели прошли друг за другом, Месяц был длинным – стал кругом, Глазом моргнуть не успели – Нивы снова поспели. А у кума Дума.

8 O stereotypie męskości i kobiecości zob. Wojciszke 2002, 418 i n.; Garbula 2011, 56 i n.

Kum umarł trzeciego lata,	Кума померла за три года,
Brat kuma i żona brata,	Сноха скончалась от родов,
Pomarli wszyscy sąsiedzi,	Погибли брат, брата жена.
A kuma przy gumnie siedzi,	Только кум сидит у гумна.
A kuma.	Сидит кум,
Duma.	Полон дум.
Sto lat już duma bez mała,	Сто лет кум думал в печали:
Gdzie klucz od gumna podziała,	Куда же ключ подевали?
A niepotrzebnie się biedzi,	Да, нужно талант иметь
Bo właśnie na kluczu siedzi.	Сто лет на ключах сидеть.

W powyższym przekładzie żeńska bohaterka wiersza – kuma została zastąpiona męską postacią kuma. Zamiana została uwarunkowana najpewniej stroną formalną tekstu – chęcią podtrzymania rymu *kuma duma* – oddanego po rosyjsku jako *а у кума – дума*. Różnica formalna polega na strukturze zdań. *Duma* w oryginale jest czasownikiem (co robi kuma?– duma), w przekładzie – rzeczownikiem (dosł. kum ma myśl). Zasadniczo tekst docelowy przekazuje podobne treści, zarówno kum, jak i kuma siedzą i dumają latami, wokół nich gromadzą się sąsiedzi, całe otoczenie zastanawia się, nad czym kuma lub kum dumają. W międzyczasie umierają – i kumie, i kumowi – bliscy, znajomi, a oni mimo to siedzą i myślą. Nie zmienia się też powód rozmyślania, sugerujący przez cały wiersz głębsze, filozoficzne podłoże oraz kontrastujący z faktyczną przyczyną – zastanawianiem się bohaterów nad tym, gdzie jest klucz, na którym w rzeczywistości siedzieli. Wiersze nie byłyby najpewniej przedmiotem tej analizy, gdyby nie istotna różnica spowodowana nie tylko zamianą płci bohaterów, lecz także związanymi z taką modyfikacją odmiennymi stereotypami genderowymi dotyczącymi głębokiego myślenia kobiet i mężczyzn[9]. Myśląca kobieta często jest postrzegana jako swoiste odstępstwo od tradycyjnego wizerunku swojej płci, skupionej na trywialnych i przyziemnych kwestiach, jako osoba, która nadmiernie analizuje i myśli o sprawach i niekoniecznie powinna cokolwiek rozważać (zjawisko *overthinking*). W języku rosyjskim odnaleźć można chociażby przysłowie: *Пока баба с печи летит, семьдесят семь дум передумает* (‘w czasie, kiedy baba spada z pieca, zdąży przeanalizować siedemdziesiąt siedem myśli’). Myślenie kumy, jak czytamy w wierszu, jest „nie w porządku”, a więc robi ona coś, czego nie wypada jej robić. W przełożonej wersji natomiast zastanawiamy się, czy z myślącym długo kumem jest „wszystko w porządku”, a więc, czy nic mu się nie stało. To zupełnie rozbieżne, mające inny sens, obrazy. Do czasów nam współczesnych pokutuje przyporządkowanie kobiet do tradycyjnych ról: myślące kobiety mogą być postrzegane jako osoby, które niekoniecznie interesują się typowymi dla kobiet zajęciami, takimi jak opieka nad domem czy rodziną. Zauważmy – w oryginale mąż kumy nie jadł kilka lat,

9 O stereotypie kobiety w skrzydlatych słowach języka rosyjskiego zob. Dembska 2007.

ponieważ jego żona myślała. Umarł najpewniej z głodu, bo żona, tracąc czas na myślenie, nie wypełniała swoich obowiązków. W przekładzie umarła z kolei kuma, ale kojarzymy jej niejedzenie i niepicie z troską o męża, który ciągle siedział i myślał. I finał obu wierszy – kuma siedziała myśląc przez sto lat „niepotrzebnie", kum zaś wykazał się „zdolnością" czy „talentem", siedząc przez sto lat na kluczu i rozmyślając, co się z tym kluczem stało. Przejaskrawionej i zabawnej historyjki nie traktujemy dosłownie. Mimo to trudno nie zauważyć, że obraz zbudowany w tekście przekładu ukazuje myślącego bohatera w radykalnie innym świetle niż bohaterkę w oryginale. Zamiana płci żeńskiej na męską w tekście przekładu okazała się niebanalna w skutkach.

Warto zwrócić uwagę również na poniższą parę wierszy:

Jan Brzechwa, *Koza*

Na ulicy Koziej
Koza dzieciom grozi,

Że ją czeka wielka bieda,
Że koziego mleka nie da,
Że im każe stać na chłodzie,
Że rogami je pobodzie,
Że potopi je w ukropie,
I podepcze, i pokopie.

Szczęściem ludzie w to się wdali,
Milicjanci ją złapali,
Uwiązali na powrozie
I zamknęli kozę w kozie.

Козёл и коза, тлум. Aleksiej Samsonow

В городе Познань
козёл бесхозный
в дождик, в грозу
всем показывал козу.

– Ме! Ме-е! Да! Да-а.
– Идёт на город беда-а.
– Вам коза не даст молока-а.
– Вам коза наставит рога-а.
– И рогами забода-а-ет.
– И ногами запина-а-ет.
– И утопит в кипятке-е,
– И сварит вас всех в горшке-е.

К счастью, люди были далёко –
Коза не вышла им боком.

Милицию позвали –
козла поймали,

Привязали кнутом
за углом
под кустом.

Снова коза
Со своим козлом.

Козёл козу никому не показывает,
И коза про козла не рассказывает.

W przytoczonej parze wierszy problem polega nie na zamianie płci postaci, ale na dodaniu w wersji rosyjskiej męskiego bohatera. Złośliwa, grożąca dzieciom koza nie chce dawać mleka, straszy, że wrzuci dzieci do wrzątku oraz je pobodzie i pokopie. W przekładzie ma partnera kozła, który podczas deszczu i burzy wystawia kozę na widok publiczny i straszy nią nie tylko dzieci, lecz także całe otoczenie. W obu tekstach przyjeżdża milicja, ale w oryginale zamyka zwariowaną, agresywną kozę, w wersji rosyjskiej zaś – aresztuje haniebnie zachowującego się kozła. Dodanie postaci płci męskiej znacząco zmienia sens wiersza. Do nieoczekiwanego

zachowania kozy, jako zwierzęcia straszącego ludzi, trudno przyporządkować określone stereotypy. W tekście rosyjskim dołącza się do kozy kozioł, którego zachowanie już mieści się w funkcjonującym stereotypie męskości. To dominujący, agresywny bohater zniewalający partnerkę, twardziel straszący nią – nie sobą – otoczenie, nieszanujący kobiet. Zmiana okazała się niezwykle istotna – z wierszyka o zawadiackiej postaci żeńskiej na historyjkę, w której to postać męska zachowuje się zgodnie ze stereotypem właściwym swojej płci.

Z podobnymi konsekwencjami wiąże się wykorzystanie postaci biednej staruszki w przekładzie wiersza *Okulary*, w którym bohaterem jest zwariowany i niezwykle aktywny pan Hilary[10]:

Julian Tuwim, *Okulary*

Biega, krzyczy pan Hilary:
„Gdzie są moje okulary?"
Szuka w spodniach i w surducie,
W prawym bucie, w lewym bucie.
Wszystko w szafach poprzewracał,
Maca szlafrok, palto maca.
„Skandal! – krzyczy – nie do wiary!
Ktoś mi ukradł okulary!"
Pod kanapą, na kanapie,

Wszędzie szuka, parska, sapie!
Szuka w piecu i w kominie,
W mysiej dziurze i w pianinie.
Już podłogę chce odrywać,
Już policję zaczął wzywać.
Nagle – zerknął do lusterka…
Nie chce wierzyć… Znowu zerka.
Znalazł! Są! Okazało się,
Że je ma na własnym nosie.

Где очки?, tłum. Siergiej Michałkow

– Что стряслось у тети Вали?
– У нее очки пропали!

Ищет бедная старушка
За подушкой, под подушкой,

С головою залезала
Под матрац, под одеяло,

Заглянула в ведра, в крынки,
В боты, в валенки, ботинки,

Всё вверх дном перевернула,
Посидела, отдохнула,

Повздыхала, поворчала
И пошла искать сначала.

Снова шарит под подушкой,
Снова ищет за кадушкой.

Засветила в кухне свечку,
Со свечой полезла в печку,

Обыскала кладовую –
Всё напрасно! Всё впустую!

Нет очков у тети Вали –
Очевидно, их украли!
На сундук старушка села.
Рядом зеркало висело.

И старушка увидала,
Что не там очки искала,

Что они на самом деле
У нее на лбу сидели.

Так чудесное стекло
Тете Вале помогло.

[10] O przekładzie tego wiersza w ujęciu kognitywnym zob. Manasterska-Wiącek 2009, 33 i n.; Bednarczyk 2003, 98.

W przekładzie rosyjskim pan Hilary zostaje w sposób zaskakujący i nieoczekiwany zastąpiony ciocią Walą. Sama zamiana płci bohatera mogłaby okazać się nieznacząca, gdyby Wala przypominała dynamicznego, krzyczącego, biegającego, przewracającego dom do góry nogami, wzywającego policję Hilarego. Wala jest jednak wolno działającą, biedną staruszką, która, męcząc się chodzeniem po domu, szuka okularów – pod poduszką, za poduszką, zagląda do butów, wiader, w międzyczasie odpoczywa i idzie szukać dalej. Nie biega, nie krzyczy, nie odrywa podłóg. Wzdycha, powraca do tych samych miejsc, jakby nie pamiętała, gdzie już prowadziła poszukiwania. Kiedy zrobiło się ciemno, zapaliła świeczkę i przy jej blasku poszła do spiżarni. Posiedziała na skrzyni i wówczas – przy pomocy prawie czarodziejskiej mocy lustra zobaczyła, że ma okulary na czole. Patrząc na mało skuteczne poszukiwania zawieruszonych gdzieś okularów, wręcz męczymy się i my wraz z bohaterką. Tekst przekładu jest znacznie dłuższy, co jeszcze potęguje wrażenie ciągnących się bez końca poszukiwań. Zamiana płci postaci, dodanie zaawansowanego wieku bohaterki, wpływają na stereotypową ocenę zakładanych zachowań i działań kobiety, której nie ma w odbiorze oryginału. Jednocześnie postać Wali wymownie wpisuje się w negatywny stereotyp starości. J. Sztobryn-Bochomulska dokonała przeglądu sposobów kreowania ludzi starszych w literaturze dla dzieci. Fizycznie są to ludzie pomarszczeni, z trzęsącymi się dłońmi, mało sprawni, przygarbieni, o wątłej, nieforemnej sylwetce, widocznym braku sił i sprawności fizycznej (Sztobryn-Bochomulska 2022). Wala jest właśnie taka. Z pozytywnego wizerunku zwariowanego, ale niezwykle aktywnego, pełnego sił witalnych Hilarego wpisującego się w stereotyp pozytywnego „młodego seniora" (Wizerunki... 2014)[11] tłumacz stworzył bezsilną, słabą staruszkę ledwie chodzącą po domu.

Bohaterki w zacytowanym poniżej oryginale zostały zamienione na postacie reprezentujące obie płcie w przekładzie:

Julian Tuwim, *Ptasie plotki*

Przyszła gąska do kaczuszki,
Obgadały kurze nóżki.

Do indyczki przyszła kurka,
Obgadały kacze piórka.

Przyszła kaczka do perliczki,
Obgadały dziób indyczki.

Сергей Михалков, *Птичий двор*

Утка курице сказала:
«Вы яиц несёте мало.
Все индюшки говорят,
Что на праздник вас съедят!» –

Косолапка! Дармоедка! –
Раскудахталась наседка. –
Гусь сказал, что вы не утка,
Что у вас катар желудка,
Что ваш селезень дурак –
Только знает: кряк да крак!»

[11] Z kolei z badań Lyons (2009) wynika, że seniorów określano jako samotnych, przygnębionych, o ograniczonych poglądach, nudnych, pomarszczonych, zapominalskich. Starszych ludzi opisano również jako: pesymistycznych, trudnych, zrzędliwych i rozdrażnionych. Starsi mężczyźni, bardziej niż starsze kobiety, byli postrzegani jako nietolerancyjni, podejrzliwi i konfliktowi.

Kaczka kaczce wykwakała,
Co gęś o niej nagęgała.

Na to rzekła gęś, że kaczka
Jest złodziejka i pijaczka.

O indyczce zaś pantarka
Powiedziała, że plotkarka.

Teraz bójka wśród podwórka,
Że aż lecą barwne piórka.

«Кряк! – послышалось в канаве. –
Гусь бранить меня не вправе,
И за это начинён
Будет яблоками он.
Я до гуся доберусь!» –
«Ого-го!» – ответил гусь.

«Ах,скандал, скандал, скандал», –
Сам индюк забормотал.
Растолкал гусят вокруг
И гусыню клюкнул вдруг.

Прибежал на крик петух,
Полетел из утки пух.
И послышалось в кустах:
«Га-га-га! Кудах-тах-тах!»

Эту драку до сих пор
Вспоминает причий двор.

Opisane plotkarstwo i kłótliwość ptaków płci żeńskiej w oryginale, w których widzimy spersonifikowane kobiety, są ściśle powiązane z negatywnym stereotypem kulturowym. Zauważmy, że ptaki są ukazane wyłącznie w pejoratywnych odniesieniach. Jest to przykład negatywnego wartościowania[12]. Tekst tłumaczenia okazał się wierszem jedynie zainspirowanym oryginałem – miejscami wulgarnym, z użyciem wyzwisk (‘darmozjadko’, ‘krzywa łapo’), z obrazami przemocy (‘indyk dziobnął w czoło gęś’, ‘z kaczki poleciał puch’, ‘kiedy przyleciał kogut’), elementami prawie kryminalnymi, ze straszeniem (‘kaczka do kury: będziesz zjedzona w święta’, ‘gąsior będzie nadziany jabłkami’, ‘dobiorę się do gąsiora’) i wyśmiewaniem (‘znosisz mało jajek’, ‘do kaczki: nie jesteś kaczką i masz katar żołądka’). W ten pełen agresji i złośliwości świat nagle wkraczają w przekładzie, w przeciwieństwie do sfeminizowanego podwórka z oryginału, osobnicy płci męskiej. Gąsior wprawdzie plotkuje, co jest złamaniem istniejącego w kulturze słowiańskiej stereotypowego myślenia o mężczyznach. Jednak kiedy w kłócącym się świecie pojawiają się, jako jednostki nadrzędne, panowie i władcy, „mężczyźni”, Indyk i Kogut, wpisują się tym w negatywny stereotyp kulturowy swojej płci. Są bezczelni, agresywni, przy wykorzystaniu swojej siły i wyższości skutecznie dyscyplinują zwaśnione damskie towarzystwo. Oba wiersze, kierowane do implikowanego odbiorcy dziecięcego, są wymownym jaskrawym przykładem seksizmu, ujawniającego się jednak w odmienny sposób.

[12] O wartościowaniu zob. Ziółkowski 2002, 297-300, struktura postaw i wartości zob. Wojciszke 2002, 178 i n.

4. Podsumowanie

Modyfikacje tekstu wyjściowego są naturalnie związane z tłumaczeniem. Mimo to jest pewna granica, której przekroczenie znacząco wpływa na recepcję tekstu literackiego. W tym odniesieniu niebagatelne okazują się konsekwencje decyzji tłumaczy w zakresie zamiany płci postaci literackich. Ich analiza stanowiła cel przedstawionych tu badań.

Kwestie równościowe stanowią naturalny obszar naszych obserwacji i doświadczeń od najmłodszych lat. Implikowani adresaci i adresatki analizowanych wierszy – dzieci – są zatem grupą bezpośrednio narażoną na kierowanie się stereotypami płciowymi również w odbiorze tekstów poetyckich. Należy podkreślić fakt, że postawy kształtują się w ramach złożonego procesu socjalizacji, w którym każdy element życia społecznego, wartościowania przenika młodego człowieka i wpływa na sposób widzenia i oceny świata (Pankowska 2005, 7-13).

Przedstawiona konfrontacja tekstów literackich pozwala na następujące wnioski:

- zamiana płci z żeńskiej (Kwoki) na męską (Indyka), przy podtrzymaniu stereotypu wyniosłości, nie spowodowała modyfikacji przekazu;
- myśląca kobieta – kuma zamieniona na myślącego mężczyznę okazała się znaczącą ingerencją tłumacza w tekst, zwłaszcza że przekazowi towarzyszą dodatkowo konteksty pozytywne długotrwałej zadumy męskiej w stosunku do pejoratywnego ukazania myślenia bohaterki w tekście wyjściowym;
- despotyczny kozioł nieszanujący swojej partnerki, którą straszy otoczenie, jest zupełnie innym obrazem niż wykreowany w oryginale; rozwiązanie tłumaczeniowe uruchamia stereotyp dominującego mężczyzny, który w żadnym stopniu nie został przywołany w oryginale;
- postać aktywnego, ruchliwego, choć zapominalskiego i nieobliczalnego Hilarego została w tłumaczeniu zastąpiona powolną, niemrawą staruszką wpisującą się w negatywny stereotyp starości, w której ludzie są niedołężni, niesprawni i powolni; modyfikacja zupełnie wypaczyła wymowę tekstu wyjściowego;
- do podwórka wypełnionego kłócącymi się ptakami-kobietami przywołującymi stereotyp głupiutkich, bezustannie plotkujących bab tłumacz dołącza postacie męskie – nadrzędne, władcze, silne, porządkujące według własnej wizji świata rozkrzyczane przedstawicielki płci żeńskiej; tym samym w przekładzie wykorzystano dwa negatywne stereotypy przynależne dwóm różnym płciom, czego nie ma w oryginale;
- w zaprezentowanych tekstach oryginałów i przekładów konstruowane postacie, z racji ich przynależności do różnych płci, najczęściej reprezentują zupełnie inne cechy, które w kulturze oryginału i przekładu przypisywane są płci męskiej oraz płci żeńskiej.

Wydawać by się mogło, że tłumacz-mężczyzna, transponując tekst oryginału *Ptasich plotek* sam postanowił zrobić porządek z niegrzecznymi kobietami. Tym samym stworzył wiersz, w którym w seksistowski sposób rozprawił się z kurami i kaczkami-kobietami, pokazując im swą silną rękę. Lektura takich tekstów może u dzieci kształtować stereotypy genderowe lub utrwalać już istniejące. Najpewniej czynnik płci samych autorów przekładów był znaczący również w innych omawianych tu wierszach. Oryginały, jak i ich rosyjskie wersje, powstały dość dawno, w latach 50.-60. XX w., co wyjaśnia podejście męskich tłumaczy, kierujących się w swoich wyborach stereotypami genderowymi, zwłaszcza niekorzystnymi dla kobiet. Obserwacja wskazuje na potrzebę nowych tłumaczeń, które byłyby bliższe oryginałom i nie zwiększałyby stopnia seksizmu.

Uogólniając, przedstawione badanie pozwala na stwierdzenie, że 1) język i płeć są kategoriami zależnymi – poprzez język można kształtować wizerunek przedstawicieli i przedstawicielek obu płci; 2) skutki zamiany płci w przywołanych przekładach, mogą być istotnym czynnikiem modyfikacji recepcji poprzez przywoływanie odmiennych stereotypów genderowych. Różnica w kształtowaniu światów literackich w oryginale i przekładzie może, poprzez działania tłumacza, zaistnieć z łatwością, co zostało wykazane w przedstawionej analizie. Teksty oryginału i przekładu percypowane są przez pryzmat stereotypów genderowych funkcjonujących w obu kulturach, co, warto podkreślić, nie czyni utworów wartościowymi w ramach tej zgodności. Kierowanie się w odbiorze stereotypami nie jest „zasługą" utworu literackiego, ponieważ najlepiej by było, gdyby jego pojmowaniu nie towarzyszyły nazbyt uproszczone, schematyczne oceny czytelnicze. Niezależnie od tego, takie oceny funkcjonują na tyle powszechnie, że nie da się ich ominąć. To, co wykazało badanie, pokazuje natomiast, że z powodu zamiany płci bohatera powstaje nie tylko wykrzywiony obraz rzeczywistości przez samo istnienie i funkcjonowanie w kulturze określonych schematów oceny, lecz także bywają zniekształcenia w przekładach wobec oryginałów. W ten sposób należy mówić o podwójnie zmodyfikowanym paradygmacie – z jednej strony przez samo istnienie uproszczonego widzenia świata, a z drugiej – przez zniekształcony obraz bohatera wiążący się z modyfikacją w stosunku do oryginału.

Należy ponadto zauważyć, że stereotypy genderowe mogą być budowane wewnętrznie – w samych utworach literackich oraz zewnętrznie, poza nimi. Autor czy autorka oryginału może świadomie posługiwać się uproszczonymi obrazami w tworzeniu postaci i wówczas stereotyp jest permanentnie związany z opartym na nim utworze (np. tłumaczenie *Ptasich plotek*) lub – sytuacja druga – twórca/twórczyni nie ma intencji stworzenia tekstu, którego odbiorowi będzie towarzyszył określony kulturowy schemat myślowy. Stereotyp uruchamia się wówczas – paradoksalnie – poprzez utwór literacki, ale realizuje się w samym odbiorze.

Bibliografia

Bednarczyk, A. (2003), Wiersze dla dzieci Juliana Tuwima po rosyjsku, [w:] Przegląd Rusycystyczny 4 (104), 86-101.

Dembska, K. (2007), Stereotyp kobiety w skrzydlatych słowach języka rosyjskiego, [w:] https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/2625/Stereotyp%20kobiety.pdf?sequence=1 (accessed: 15.04.2024).

Dyoniziak, J. (2011), Stereotyp w językoznawstwie kognitywnym, [w:] Kwiatkowska, A. (red.), Przestrzenie kognitywnych poszukiwań. Łódź, 139-148.

Eckert, P. | McConnell-Ginet, S. (2013), Chapter 1: An Intriduction to Gender, [in:] https://web.stanford.edu/~eckert/PDF/Chap1.pdf (accessed: 12.03.2024).

Garbula, J. M. (2009), Dzieci wobec stereotypów płci, [w:] Forum Oświatowe 1 (40), 54-69.

Karwatowska, M. | Szpyra-Kozłowska, J. (2005), Lingwistyka płci. Ona i on w języku polskim. Lublin.

Lyons, I. (2009), Public Perceptions of older People and Ageing: A literature review. Dublin.

Łobodzińska, R. (1984), Jaka jest kobieta w języku polskim, [w:] Język a Kultura 9, 181-186.

Majkiewicz, A. (2011), Styl, kontekst kulturowy, gender. Katowice.

Manasterska-Wiącek, E. (2009), Polska poezja dla dzieci w przekładach na język rosyjski. Na podstawie wierszy Juliana Tuwima i Jana Brzechwy. Lublin.

Olechnicki, K. | Załęcki, P. (2002), Słownik socjologiczny. Toruń.

Olejniczak, E. (2018), Stereotypy a wizerunki mężczyzn na przykładzie programu „Droga do Ironmana", [w:] Humanistyka i Przyrodoznawstwo 24, 105-120.

Pankowska, D. (2005), Wychowanie a role płciowe: program edukacyjny. Gdańsk.

Szpyra-Kozłowska, J. (2024), Marsjanie i Wenusjanki? O języku młodych Polek i Polaków. Kraków.

Sztobryn-Bochomulska, J. (2022), Fizyczny obraz starości w świetle wybranej literatury dla dzieci. Stereotyp niekoniecznie negatywny, [w:] Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne 1 (14), 183-197.

Świderska, M. | Kapszewicz, P. (2015), Stereotypy dotyczące starzenia się i ludzi starych w opiniach studentów medycyny, [w:] Pedagogika Rodziny 5-4, 185-199.

Tomaszewska-Hołub, B. (2019), Stereotypizacja starości, [w:] Cywilizacja i Polityka 17, 90-101.

Wizerunki... 2024, Wizerunki stereotypowe osób starszych, [w:] https://flstrefa.pl/stereotypy-osob-starszych.html (accessed: 26.03.2024).

Wojciszke, B. (2002), Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej. Warszawa.

Ziółkowski, M. (2002), Wartości, [w:] Bokaszański, Z. (red.), Encyklopedia socjologii 4. Warszawa, 289-297.